

З ІСТОРІЇ АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ОЛЬВІЇ

У статті наведено дані з історії археозоологічних досліджень в Ольвії та сучасний стан цих досліджень.

Л.М. Славін очолив Ольвійську експедицію в 1936 р. Він був ерудований вчений, який розумів, що для отримання найповнішої картини існування та розвитку стародавніх суспільств археологам доведеться звертатися до фахівців інших наук. В одній його статті зазначалося: «...одним із недоліків постановки розкопок Ольвії в дореволюційний період слід вважати ігнорування остеологічного матеріалу, дуже численного серед знахідок кожного року»¹. Саме тому вже з перших років його роботи начальником експедиції в Ольвію були запрошені геологи, географи, зоологи, учені інших спеціальностей. Групу зоологів очолив кандидат геологічних і біологічних наук, майбутній академік, головний редактор видавництва «Українська радянська енциклопедія», директор Інституту зоології НАН України, засновник та перший директор Центрального науково-природничого музею АН України І.Г. Підоплічко.

Палеозоологічні (нині їх називають археозоологічними) дослідження, які у великих масштабах почалися в Ольвії (визначали весь матеріал, а не поодинокі кістки, як раніше²), стали першими подібними дослідженнями у вітчизняній науці³. Уже на перших етапах виявилось, що основу м'ясного раціону населення склали свійські тварини, переважно велика та дрібна рогата худоба. Мисливство великого значення не мало. Велику роль відіграли знахідки кісток диких ссавців: бобра річкового, ведмедя бурого, кулана, оленя звичайного, козулі звичайної та сайги, що свідчить про лісостеповий ландшафт поблизу Ольвії в ті часи. Знахідка кісток кулана на території Східної Європи стала маленькою зоологічною сенсацією, оскільки до того вважалося, що кулан був типово азіатською твариною і через Волгу ніколи не переходив. Пізніші дослідження показали: кулан мешкав не тільки в степу Північного Причорномор'я, а й у лісостеповій і навіть у лісовій зонах. Найпівнічніша його знахідка відома з шарів XII—XIII ст. н. е. мисливської резиденції київських князів у Вишгороді⁴.

Л.М. Славін першим почав розкопки поселень Ольвійської хори. У цих дослідженнях брали участь і зоологи. Остеологічні матеріали 1938 р. з Чортуватого досліджували І.Г. Підоплічко і В.І. Бібікова (Зубарева), а 1940 р. з Пітухівок 1 і 2 — В.І. Бібікова⁵.

Війна на тривалий час перервала археологічні роботи в Ольвії. Проте з поновленням розкопок у 1946 р. в них знову брали участь зоологи В.І. Бібікова, І.Г. Підоплічко та В.О. Топачевський⁶ (тоді студент старших курсів біофаку Київського університету, пізніше — директор Інституту зоології АН України ім. І.І. Шмальгаузена). Ці дослідження підтвердили перевагу тваринництва над мисливством і те, що основу тваринництва склали велика та дрібна рогата худоба. У більш ранній час (тоді він називався догетський) перевагу надавали розведенню дрібної рогатої худоби, пізніше (в післягетський час) — великої. Видовий склад ссавців знову показав наявність лісових масивів навколо Ольвії.

Найгострішу дискусію в ті часи викликали знахідки кісток левів та леопардів, про які вперше повідомили в 1928 р. В.І. Громова і які стали постійними в подальші роки. Дослідники розділилися на два табори. В.І. Громова, І.Г. Підоплічко і В.О. Топачевський вважали левів та леопардів автохтонними тваринами для Північно-Західного Причорномор'я. В.І. Бібікова і більшість дослідників із Росії висловлювали припущення, що цих тварин в Ольвію завозили для звіринців та гладіаторських боїв. С.В. Кіріков⁷ навіть звинуватив зоологів, що ті прийняли за леопарда кістки гепарда, якого нібито завезли для мисливських розваг ольвійської знаті. На жаль (бо знахідка гепарда була б дуже цікавою), зоологи не помилилися. Звіринці та гладіаторсь-

кі бої широко розповсюдилися в Стародавньому Римі тільки з II ст. до н. е. і зовсім невідомі в Стародавній Греції. У той самий час основні знахідки кісток левів і леопардів в Ольвії датуються VI—II ст. до н. е. У римських шарах виявлено одну-єдину кістку леопарда. Враховуючи велику кількість остеологічного матеріалу з античних пам'яток Нижнього Побужжя (на теперішній час визначено близько мільйона кісток), про випадковість говорити важко. Отже, версія про звіринці та гладіаторські бої в Ольвії навіть не мала права на існування, оскільки основні знахідки в Ольвії просто не збігаються за часом з популярними розвагами стародавніх римлян. А останню крапку в цій дискусії поставили знахідки кісток левів на трипільських пам'ятках Олещини⁸ і леопардів — на скіфських Західної України⁹. Отже, в античні часи леви мешкали в Північно-Західному Причорномор'ї, а леопарди — по всій Лівобережній Україні.

Утім, поки що не вдалося знайти відповідь на запитання, чому елліни, які у себе на батьківщині за вбивство дельфіна карали як за вбивство вільного громадянина, почали промисел на левів та леопардів у Нижньому Побужжі.

У 1970—1980-х роках завдяки досягненням методик археологічних і археозоологічних досліджень вивчення остеологічних матеріалів з античних пам'яток Нижнього Побужжя вийшло на новий рівень. Нині можна зазначити, що Ольвія є поки що єдиною античною державою, для якої простежено становлення та розвиток тваринництва і мисливства, а також ландшафтні зміни з моменту зародження і до припинення її існування¹⁰.

Найважливішим є висновок про самотність тваринництва еллінів у Нижньому Побужжі, які в оточенні «варварських» племен зберегли і свою культуру, і свій уклад господарства.

На найбільш ранньому етапі колонізації еллінами Нижнього Побужжя на поселенні Борисфен, розташованому на сучасному о-ві Березань (тоді він був півостровом), у шарах VII—VI ст. до н. е. переважали кістки дрібної рогатої худоби. На неї припадало близько 65 % кількості особин свійських тварин¹¹. Друге місце займала велика рогата худоба (далі — бик) — 17 %, трете — свиня 8, потім — кінь і собака, по 5 %. Дикі ссавці становили близько 6 % загальної кількості особин ссавців¹². У ранніх шарах Борисфена знайдено кістки зайця русака, вовка, лисиці, кабана, оленя звичайного і лося. У пізніших шарах VI ст. до н. е. до них додалися ще річковий бобр, лев та сайга.

Таке співвідношення не має аналогів серед інших культур на території України ні в попередні, ні в подальші часи. На одному з найближчих до Нижнього Побужжя досліджених археозоологами ранньоскіфських (VI ст. до н. е.) городищ — Трахтемирівському в Середньому Подніпров'ї — було 29,6 % дрібної рогатої худоби, 26,8 — великої, 19,2 — свиней і 24,4 % — коней¹³. Наведемо дані ще по деяких ранньоскіфських пам'ятках лісостепової України.

На поселенні VII—VI ст. до н. е. Залісся (Тернопільська обл.) було 1937 кісток від 115 особин (із них 43 молоді і 25 напівдорослих) бика свійського, 37 кісток від 9 особин (1 напівдоросла) вівці свійської, 20 кісток від 6 особин (1 напівдоросла) кози свійської, 273 кістки від 67 особин (35 молодих і 2 напівдорослі) вівці та кози, 805 кісток від 115 особин (39 молодих і 24 напівдорослі) свині свійської, 885 кісток від 41 особини (2 молоді і 1 напівдоросла) коня, 45 кісток від 21 особини (2 молоді і 1 напівдоросла) собаки, 2 кістки від 2 особин зайця (русака?), 5 кісток від 2 особин ведмедя бурого, 1 кістка від 1 особини леопарда, 253 кістки від 56 особин (9 молодих і 11 напівдорослих) кабана, 77 кісток від 14 особин (4 молоді і 1 напівдоросла) оленя звичайного, 35 кісток від 14 особин (4 молоді і 1 напівдоросла) козулі звичайної, 13 кісток від 9 особин (2 напівдорослі) лося, 31 кістка від 7 особин (2 напівдорослі) тура, 4 кістки від 2 особин зубра і 5 кісток від 1 особини тура або зубра.

На поселенні VII—VI ст. до н. е. Іване Пусте (Тернопільська обл.) було 385 кісток від 14 особин (5 молодих) бика, 16 кісток від 2 особин вівці (слово «свійська» опускаю тут і далі), 7 кісток від 1 кози, 44 кістки від 18 особин (12 молодих) вівці та кози, 86 кісток від 17 особин (4 молоді) свині, 101 кістка від 5 особин (2 молоді) коня, 7 кісток від 2 особин собаки, 2 кістки від 1 особини зайця (русака?), 32 кістки від 6 особин кабана, 11 кісток від 3 особин (1 молода) оленя звичайного, 6 кісток від 1 особини козулі звичайної, 2 кістки від 1 особини лося, 3 кістки від 1 особини тура і 5 кісток від 1 особини тура або зубра.

На Пожарній Балці (Полтавська обл.) VII—VI ст. до н. е. було 539 кісток від 25

особин (4 молоді і 2 напівдорослі) бика, 40 кісток від 8 особин (2 напівдорослі) вівці, 34 кістки від 10 особин кози, 164 кістки від 30 особин (15 молодих і 1 напівдоросла) вівці та кози, 291 кістка від 24 особин (12 молодих і 2 напівдорослі) свині, 491 кістка від 7 особин (1 молода) коня, 39 кісток від 9 особин (2 молоді) собаки, 4 кістки від 3 особин зайця (русака?), 3 кістки від 1 особини лисиці, 11 кісток від 2 особин кабана. Крім того, знайдено один фрагмент рогу оленя звичайного.

На Полковій Никитовці (Харківська обл.) VI—V ст. до н. е. було 716 кісток від 31 особини (7 молодих і 8 напівдорослих) бика, 42 кістки від 11 особин (1 напівдоросла) вівці, 41 кістка від 7 особин кози, 223 кістки від 25 особин (5 молодих і 7 напівдорослих) вівці та кози, 159 кісток від 23 особин (11 молодих і 1 напівдоросла) свині, 697 кісток від 16 особин (3 напівдорослі) коня, 69 кісток від 14 особин (1 напівдоросла) собаки, 20 кісток від 4 особин кабана, 7 кісток від 1 особини оленя звичайного і 5 кісток від 1 особини лося.

Отже, тваринництво у скіфів велось зовсім не так, як у еллінів у Нижньому Побужжі. Зазначимо, що в еллінів та скіфів були різні породи свійських тварин. Так, якщо висота в холці корів із Залісся становила 99—117, у середньому $(197,65 \pm 1,54)$ см, то на Борисфені — 111—115, у середньому 113 см. Висота в холці овець із Залісся була 58,5—66, у середньому $(63,50 \pm 2,03)$ см; на Борисфені — 58,5—77, у середньому $(67,50 \pm 0,57)$ см.

Населення Лівобережної України більше уваги приділяло мисливству, а також розведенню великої рогатої худоби і свиней, тоді як на Правобережній Україні мисливство відіграло меншу роль, а серед свійських тварин розводили переважно велику та дрібну рогату худобу.

Причиною відмінностей тваринництва еллінів був, можливо, звичай брати з собою в дорогу саме дрібну рогату худобу (Павсаній, «Описание Эллады», IX, XIII, 2), яку легко було перевозити на судах. Отже, із самого початку колонізації Нижнього Побужжя елліни мали і свій спосіб ведення тваринництва, і свої породи свійських тварин, які істотно відрізнялися від господарства найближчих осілих «варварських» племен.

В архаїчних шарах Ольвії за кількістю особин свійських тварин було 23 % бика, 60 — вівці та кози, по 5 — свині та коня, 6 — собаки і 1 % припадав на kota. Диких ссавців було менше, ніж 2 % загальної кількості особин ссавців. В архаїчних шарах Ніконія¹⁴ було 27 % бика, 37 — вівці та кози, по 10 — свині та коня і 16 % собаки. Диких ссавців не знайдено. Упадає у вічі різниця між архаїчними Ольвією і Ніконієм, але мала вибірка з останнього (усього 19 особин) не дає змоги дійти остаточних висновків. Аналогічних даних по пам'ятках античного Боспорського царства немає. Отже, тваринництво архаїчних Ольвії, Ніконія та Борисфена істотно відрізнялося від тваринництва лісостепових скіфів.

На архаїчних поселеннях Ольвійської хори також переважала дрібна рогата худоба, друге місце займала велика рогата худоба, на третьому були кінь або собака. При цьому відсоток коня на них перевищував аналогічний в Ольвії удвічі-утричі, але все одно був нижчим, ніж у скіфів¹⁵.

Отже, в архаїчний час можна констатувати самотність тваринництва еллінів у Північно-Західному Причорномор'ї і його значну відмінність від тваринництва лісостепових скіфських племен.

В Ольвії класичного часу було 26 % бика, 47 — вівці та кози, по 6 — свині та коня і 5 % собаки; дикі ссавці становили близько 3 % загальної кількості. У Ніконії в цей час було 29 % бика, 44 — вівці та кози, 5 — свині, 12 — коня і 10 % собаки. Дикі ссавці становили 8 %¹⁶. За іншими даними¹⁷, було 26 % бика, 44 — вівці та кози, 4 — свині, 11 — коня і 15 % собаки; 13 % диких ссавців. Отже, у класичний час в Ольвії і Ніконії показники тваринництва майже однакові. Мисливство було трохи більш розвинене в Ніконії.

Для міст Боспорського царства маємо таку картину¹⁸: *Пантікапей*: 20 % бика, 65 — вівці та кози, 10 — свині і 5 — коня. *Феодосія*: 28 % бика, 49 — вівці та кози, 15 — свині і 8 % коня. Свиней там було явно більше, ніж в Ольвії та Ніконії. Розбіжність між Пантікапеем і Феодосією В.І. Цалкін пояснював малими вибірками. Саме через це Кримський регіон у статті не розглянуто, потрібні більш репрезентативні вибірки остеологічних матеріалів.

На найближчих до Ольвії скіфських городищах Нижнього Подніпров'я, які з'явилися в IV ст. до н. е. (дані В.І. Цалкіна краще не використовувати через їх широке датування, до того ж деякі датування потребують уточнення), маємо такі дані¹⁹:

Кам'янське городище: 49 % бик, 17 — вівця та коза, 10 — свиня, 22 — кінь і по 1 — осел і собака; дикі ссавці 3 %; *Первомайка-2*: 50 % бик, 25 — вівця та коза, 1 — свиня, 21 — кінь і 3 — собака; дикі ссавці — 6 %. У цілому тваринництво на них було схожим. Тільки на Кам'янському розводили трохи більше свиней, ніж на Первомайці-2. Можливо, тут маємо справу з локальними варіантами в господарстві згаданих городищ. Причини цього явища поки що пояснити важко. Хіба що природні умови (наприклад, наявність більших площ лісів) сприяли свинарству саме на Кам'янському городищі.

Таким чином, на античних пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я та на скіфських — Нижнього Подніпров'я тваринництво мало зовсім інші напрями. До того ж, в еллінів та скіфів були зовсім різні породи свійських тварин.

Цікавим є те, що на V ст. до н. е. припадають основні поставки скіфської худоби в район Ольвії. Унаслідок схрещування між породами, які елліни привезли з собою, і тими, які вони отримали від скіфів, починаючи з IV ст. до н. е. (а можливо, і трохи раніше) на античних пам'ятках Нижнього Побужжя утворилися породи великої та дрібної худоби, відмінні від початкових. Різниця між тими, які були в Ольвійській державі, та тими, що розводили довколишні племена, збереглася до кінця існування Ольвії. На жаль, аналогічні дані щодо Ніконія або будь-якого іншого античного центру Північного Причорномор'я нині відсутні.

Отже, елліни, колонізувавши Північно-Західне Причорномор'я, зберегли у «варварському» оточенні самотність тваринництва протягом усього часу їх життя в цьому регіоні. А початок археozoологічних досліджень слід пов'язувати з іменами Л.М. Славина і І.Г. Підоплічка.

¹ Славін Л.М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наукові записки. — Уфа, 1943. — Кн. I. — С. 87.

² Громова В.И. Лев в Европе в историческое время // Природа. — М., 1928. — № 10. — С. 930.

³ Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Київ, 1938. — Випуск I. — 176 с.; Підоплічко І.Г. Фауна Ольвії (по раскопкам 1935—1937 гг.) // Природа. — М., 1938. — № 11/12. — С. 113—116; Підоплічко І.Г. Домашние и дикие животные Ольвії по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг. (Предварительное сообщение) // Ольвія. — Киев, 1940. — Т. 1. — С. 203—210.

⁴ Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1956. — Вип. 2. — С. 59.

⁵ Бібікова В.І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1958. — Т. 7. — С. 143—155.

⁶ Підоплічко І.Г., Топачевський В.А. Лось и северный олень в доисторическом прошлом // Природа. — М., 1953. — № 7. — С. 101—103; Топачевський В.О. Фауна Ольвії // Збірник праць Зоологічного музею. — К., 1956. — № 27. — С. 61—129.

⁷ Кириков С.В. Человек и природа степного Причерноморья с геродотовского времени до начала XX в. // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. — М., 1981. — С. 95—97.

⁸ Бибикова В.И. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья // Вестн. зоологии. — 1973. — № 1. — С. 57—63.

⁹ Винокур І.С., Хотюн Г.М. Скіфський амулет // Археологія. — 1965. — № 19. — С. 118—121.

¹⁰ Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час: Автореф. дис.... канд. істор. наук. — К., 1993. — 20 с.

¹¹ Тут і далі розглянуто в основному число особин ссавців, кількість кісток наведено тільки для скіфських пам'яток, дані стосовно яких друкуються вперше.

¹² Тут і далі відсотки свійських тварин подано від загальної кількості особин тільки свійських тварин, а відсоток диких ссавців — від загальної кількості особин усіх ссавців.

¹³ Белан Н.Г. Фауна Трахтемирівського городища // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 63.

¹⁴ Секерская Е.П. Остеологический материал из античных памятников Нижнего Поднепровья VI—III вв. до н. э. // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья. — Киев, 1989. — С. 103.

¹⁵ Журавлев О.П., Маркова Е.П., Сычева Л.В. К истории животноводства Ольвийской сельской округи // С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, В.М. Отрешко. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). — Киев, 1990. — Прил., с. 98—113.

¹⁶ Секерская Е.П. Указ. соч. — С. 103.

¹⁷ Сушко В.И. Фауна Роксоланского городища // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1966. — Вып. 5. — С. 142.

¹⁸ Цалкин В.И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1960. — № 53. — С. 101.

¹⁹ Журавлев О.П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Н.А. Гаврилюк. Скотоводство степной Скифии. — Препринт. — Киев, 1995. — Прил. 3. — С. 131—133.

Одержано 10.12.96

О.П. Журавлев

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОЛЬВИИ

В статье дано краткое описание истории археозоологических исследований в Ольвии, а также изложено современное состояние этих исследований. Сделан вывод о сохранении эллинами самобытности своего животноводства в «варварском» окружении на протяжении всего времени существования Ольвийского государства.

O.P. Zhuravliov

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOZOOLOGICAL STUDIES IN OLBIA

The paper presents a short description of history of archaeozoological studies in Olbia and their modern state. The conclusion is made that the Hellenes preserved the originality of their cattle-breeding in the «barbarian» surroundings during the whole period of the existence of the Olbian state.